

Controverses en erfgoed

123E JAARGANG - 2022 | 3 (AUG. - DEC.)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

Gastredactie:
Marc Jacobs
Hélène Verreyke
Jiyun Zhang

L. Boilly

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

folio
tijdschriften
& magazines

Redactie: lic. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
lic. Sofie De Ruysser (Antwerpen), prof. dr. Hester Dibbits (Amsterdam),
prof. dr. Sophie Elpers (Arnhem), dra. Roselyne Francken (Antwerpen),
prof. dr. Hans Geybels (Leuven), prof. dr. Marc Jacobs (Brugge),
prof. dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo), prof. dr. Theo Meder (Almere),
dra. Jorijn Neyrinck (Brugge), dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
prof. dr. Annick Schramme (Berchem), dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde),
lic. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst)
Beeld- en eindredactie: Paul Catteeuw & Johan Verberckmoes

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol de Mont. In 1894 werd Alfons De Cock redacteur.

Van 1914 tot 1920 hield "Volkskunde" op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Vanaf 1938 hebben Jan de Vries, Maurits De Meyer, Pieter Jacobus Meertens en Karel Constant Peeters het tijdschrift voortgezet samen met Jan Gessler en Paul De Keyser.

De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). Vanaf 1967 werd de redactie geleid door P.J. Meertens en K.C. Peeters, vanaf 1972 aangevuld door Jan Theuwissen en Johannes Jacobus Voskuil.

Na het overlijden van K.C. Peeters werd vanaf 1976 de redactie geleid door Jan Theuwissen en Stefaan Top. Van 2008 tot 2020 was Stefaan Top eindredacteur.

In 2012 werd de reeks vanaf de 113e jaargang in zijn huidige vorm vernieuwd.

Vanaf 2021 leiden Paul Catteeuw en Johan Verberckmoes de beeld- en eindredactie. De redactie is interdisciplinair en Vlaams-Nederlands samengesteld.

Doorgeven aan toekomstige generaties?

Asbest: van magisch mineraal tot toxisch erfgoed

Twee jaar geleden doopte het Canadese dorpje Asbestos, waar zich ooit de grootste asbestmijn ter wereld bevond, zichzelf om tot Val-des-Sources. In de twintigste eeuw vergaarde het stadje economische welvaart dankzij dit *magic mineral*, maar na de sluiting van de asbestmijn in 2012 en de groeiende bezorgdheid omtrent de gezondheidsrisico's, bleef deze plaats achter met een emotioneel beladen naam die verwees naar een donker verleden.¹ Deze anekdote is exemplarisch voor overheden die vandaag van hun asbestverleden afstand nemen, al geldt dit zeker niet op mondiaal niveau. Zo worden de schadelijke vezels in India nog steeds massaal verwerkt. Ook in Rusland zijn er nog steeds actieve asbestmijnen die werden gesteund door de voormalige Amerikaanse president Donald Trump, wiens portret zelfs terug te vinden is op zakken met asbestvezels.² Sinds 2005 geldt er een algemeen verbod op asbestproductie en -toepassingen in de Europese Unie.³ De lidstaten erkenden de schadelijke gevolgen voor de gezondheid van dit mineraal en keerden dit pijnlijke, maar ook recente verleden de rug toe. In België was het gebruik van asbest al in 2001 aan banden gelegd door een algemeen verbod op productie, gebruik en vermarkting van alle asbesttoepassingen.⁴ Dit land was in de jaren 1970 echter één van de wereldwijde koplopers in asbestverbruik per capita.⁵ België heeft daardoor de bedenkelijke titel van 'asbestkampioen'. Dit heeft tot gevolg dat, hoewel er sinds 2001 een verbod is, de schadelijke vezels tot vandaag in onze leefomgeving aanwezig zijn.

1 J. Van Horssen, *A Town Called Asbestos. Environmental Contamination, Health, and Resilience in a Resource Community*, Vancouver, 2016.

2 O. Bandyopadhyay, 'Asbestos in India: a common hazard': <https://www.britsafe.in/publications-and-blogs/safety-management-magazine/safety-management-magazine/2022/asbestos-in-india-a-common-hazard/> (bezocht op 16-11-2022) & Matt Mauney, 'Russian Company Brands Asbestos with Trump's Face': <https://www.asbestos.com/news/2018/07/11/russia-asbestos-trump/> (bezocht op 16-11-2022).

3 B. Vandromme, *Asbest. Niet wachten tot het stof gaat liggen*, Brugge, 2019.

4 Eternit, 'Asbestverleden': <https://www.eternit.be/nl-be/asbestverleden/> (bezocht op 16-11-2022).

5 Vandromme, *Asbest*.

België de asbestkampioen

Asbest was – en is nog steeds – een zeer geliefd materiaal vanwege de eigenschappen die het mineraal kenmerken. De vezels zijn bestand tegen zuren, isolerend, hittebestendig, duurzaam, versterken de hechting en kunnen als vulmiddel worden gebruikt. Bovendien is het mineraal ook erg rendabel, gezien het overvloedig en goedkoop te ontginnen is.⁶ Tegenover deze wonderbaarlijke eigenschappen staan echter de schadelijke effecten die asbest heeft voor werknemers, de algemene bevolking en de leefomgeving. Een blootstelling aan asbestvezels heeft dan ook zeer negatieve gevolgen voor de gezondheid en kan tot de dood leiden. De meest gekende ziekte is mesotheliom, ook wel longvlieskanker genoemd.⁷ Dat België een van de hoogste mesotheliomsterftcijfers ter wereld heeft, illustreert helaas hoe dit land tot vandaag door haar asbestverleden is getekend.⁸

Sinds 2018 onderneemt de Vlaamse Overheid actie om Vlaanderen tegen 2040 “asbestveilig” te maken.⁹ Deze campagne zal gevolgen hebben voor de bebouwde omgeving en onroerend erfgoed, maar roerende goeden en -erfgoed bleven in eerste instantie onder de radar. Vooral het gebruik van asbest in gebouwen is bij het brede publiek gekend, maar het mineraal vond ook vele toepassingen in dagelijkse en industriële gebruiksvoorwerpen.¹⁰ OVAM (Openbare Vlaamse Afvalstofmaatschappij) identificeerde meer dan 3.500 asbesttoepassingen.¹¹ Ook vandaag zijn asbesthoudende voorwerpen in huishoudens terug te vinden, vaak zonder dat de eigenaar zich van het sluipende gevaar bewust is. Een vintagestrijkijzer, een oud schoolbord, een bloembak uit cement of een diaprojector uit de jaren 1970, ze kunnen asbest bevatten.

Deze objecten zijn ook in collecties van musea en heemkundige kringen terechtgekomen. Doordat de verscheidenheid in toepassingen en asbesthoudende objecten zo groot is, worden deze objecten tot vandaag doorgaans niet in de gewenste omstandigheden bewaard. *Best practices* zijn dan ook beperkt in Vlaanderen. In het War Heritage Institute staat een brandwerend pak uit 1917, gebruikt voor het bedienen van een vlammenwerper, opgesteld in

6 L. Van Den Borre & P. Deboosere, ‘The asbestos industry in Belgium (1945-2001)’, Interface Demography Working Paper, Brussel, 2016.

7 International Agency for Research On Cancer, ‘Asbestos (Chrysotile, Amosite, Crocidolite, Tremolite, Actinolite, and Anthophyllite)’, in: IARC Working Group on the Evaluation of Carcinogenic Risks to Humans (red.), *A Review of Human Carcinogens. Part C: Arsenic, Metals, Fibers, and Dusts*. Lyon, 2009, p. 219-309.

8 L. Van Den Borre & P. Deboosere, ‘Asbestos in Belgium: an underestimated health risk. The evolution of mesothelioma mortality rates (1969-2009)’, *Int J Occup Environ Health* 20:2, 2014, p. 134-140.

9 OVAM, ‘Naar een asbestveilig Vlaanderen’: <http://ovam.vlaanderen.be/omgaan-met-astbest> (bezoekt op 14-12-2022).

10 Pi. Neirinckx, ‘Asbest is ook erfgoed’, *Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed* 12:3, 2019, p. 6-11.

11 OVAM, ‘Naar een asbestveilig Vlaanderen’: <https://www.ovam.be/naareenasbestveilig-Vlaanderen> (bezoekt op 27-1-2022).

België asbestkampioen. Er zijn weinig beelden van asbestfabrieken in België. Deze foto van het voormalige J.M. Balmatt in Mol biedt een unieke inkijk in het productieproces (foto: André Joose, 2016)

een daarvoor speciaal ontworpen vitrine.¹² Maar vaker worden asbesthoudende erfgoedobjecten ofwel niet herkend, ofwel in een dubbele luchtdichte verpakking in quarantaine geplaatst. In 2020 ging ETWIE (Expertisecel voor Technisch, Wetenschappelijk en Industrieel Erfgoed) van start met het project *Gevaarlijk Erfgoed: naar een asbestvrije cultureel-erfgoedsector in Brussel en Vlaanderen*. Dit project was gericht op de identificatie van asbestvezels en de creatie van bewustzijn omtrent de gezondheid- en veiligheidsrisico's. Dit was een eerste en noodzakelijke stap om de asbestproblematiek onder handen te nemen. Op de website ziterasbestin.be kan nu een database met asbesthoudende objecten worden geraadpleegd, zodat erfgoedprofessionals beter in staat zijn om potentieel gevaarlijke objecten te identificeren. Het betreft voornamelijk objecten uit de negentiende en twintigste eeuw, omdat asbest vooral sinds het industriële tijdperk op grote schaal in allerlei toepassingen werd verwerkt.

De lijst van hoogrisico-objecten is dan ook erg lang.¹³ Asbestvezels kunnen met het blote oog zichtbaar zijn bij bepaalde types van objecten zoals textiel (denk bijvoorbeeld aan brandwerende handschoenen en asbestkoord), maar doorgaans is het asbesthoudend materiaal verborgen in het object. Voorbeelden hiervan zijn objecten met een elektrische bedrading, filters of hitteschilden, zoals strijkijzers en broodroosters. Een andere mogelijkheid is dat de vezels deel uitmaken van de structuur, zoals bij gasmaskers of treinen en trams. Tijdens het project *Gevaarlijk Erfgoed* bleek verontrustend genoeg vaak onverwacht asbest op te duiken, zoals bij de asbestpapieren filters van

12 ETWIE, 'Beschermingspak voor bediening vlammenwerper': <https://ziterasbestin.be/ziterasbestin/databank/object/?id=247> (bezoekt op 25-11-2022).

13 Neirinckx, 'Asbest is ook erfgoed'.

een filterapparaat om onzuiverheden uit alcoholhoudende dranken te halen uit de collectie van het Jenevermuseum in Hasselt.¹⁴ Asbestcementplaten duiken ook op de meest onverwachte plaatsen op. Het werd vaak gebruikt voor conservatieprojecten, zoals bij de versteviging van een tegeltableau of schilderij. In het Volxmuseum in Deurne bleken in de deuren van een kast met bijhorende werkkoffer die in de permanente opstelling stond een asbestcementplaat te zijn verwerkt.¹⁵ Dergelijke platen kunnen in verschillende onverwachte objecten opduiken, omdat ze vaak werden hergebruikt. De voorbije jaren verschenen enkele internationale publicaties waarin de focus op de gezondheids- en veiligheidsrisico's van asbest in museale collecties wordt gelegd.¹⁶ Uit deze cases blijkt dat de zoektocht naar een veilige omgang met asbest op het vlak van collectiebeheer voorlopig bestaat uit *trial and error* methodieken.

Van 'Silent Killer' naar 'Toxic Heritage'

Er bestaat een zeker bewustzijn bij de brede bevolking dat asbestvezels een gevaar voor de gezondheid vormen, maar er blijven verschillende interpretaties bestaan over de handelingen die effectief onveilig zijn. In het verleden werd geopperd dat asbestvezels enkel zouden vrijkomen als asbesthoudend materiaal wordt verzaagd, gebroken of doorboord. Dit advies is echter achterhaald, gezien materialen en objecten waarin asbest is verwerkt na tientallen jaren ook degraderen. Hierdoor kunnen de schadelijke vezels ook vrijkomen zonder actieve bewerking van het materiaal. Sinds 2014 stapte de overheid van deze beleidslijn af, mede door de totstandkoming van het Materialendecreet.¹⁷ Ondanks deze nieuwe – en noodzakelijke – inzichten, blijft het idee springlevend dat “zo lang je er niet aankomt het niet zo erg is”.¹⁸ De verschillende percepties die vandaag bestaan, weerspiegelen in zekere zin ook de diverse inzichten en ideeën die de laatste 50 jaar heersten, waarbij het vooral de asbestlobby was die de gevaren van het mineraal minimaliseerde. Specifiek wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis, productie en verwerking van asbest staat nog in de kinderschoenen. Er is nood aan een historiografie

14 ETWIE, 'asbestfilter gebruikt door stokerij Pollaris, Hasselt': <https://ziterasbestin.be/ziterasbestin/databank/object/?id=137> (bezocht op 25-11-22).

15 ETWIE, 'Kast werkkoffer': <https://ziterasbestin.be/ziterasbestin/databank/object/?id=200> (bezocht op 25-11-22).

16 V. Deucher et al., 'Access Denied : Asbestos Contamination as Catalyst and Hindrance to Collection Retrieval and Preservation' *Journal of the American Institute for Conservation* 39:1, 2000, p. 75-84; S. Dalewicz-Kitoo en H. Marston, 'Asbestos in the collection of the Royal Armouries and the conservation of a First World War German gasmask', *Arms & Armour* 13:2, 2016, p. 177-188; D. Strong e.a., 'Managing hazardous materials in New Zealand's National Petrology Reference Collection', *New Zealand Journal of Geology and Geophysics*, 61:4, 2018, p. 563-569; C. Hawks & K. Makos, 'Inherent and acquired hazards in museum objects', *Cultural Resource Management* 23, 2000, p. 31-37; D. Harkes, *We do asbestos we can*, Amsterdam, 2018.

17 OVAM, 'Decreet betreffende het duurzaam beheer van materiaalkringlopen en afvalstoffen': <https://navigator.emis.vito.be/mijn-navigator?woId=41707> (bezocht op 25-11-22).

18 ETWIE, 'Asbest, dat is toch niet gevaarlijk?': <https://etwie.be/nl/kennisbank/nieuws/asbest-dat-is-toch-niet-gevaarlijk> (bezocht op 17-11-22). & Vandromme, *Asbest*.

Asbestmineraal uit het asbestmuseum in Rotterdam. Let op de blauwe vezels die aan het mineraal vasthangen (foto: Joeri Januarius, 2022)

van de geschiedenis van de asbestproductie en -verwerking om de houding ten aanzien van asbest in het verleden en heden in kaart te brengen.

Ook bij de algemene bevolking blijft de kennis over dit pijnlijke verleden en de verwoestende impact die asbest had in België tot vandaag zeer beperkt.¹⁹ Dit kan deels worden verklaard omdat het onderwerp voor een lange tijd werd genegeerd, of zelfs bewust verdrongen. Hierdoor behoren asbesthoudende erfgoedobjecten tot ‘dissonant’ of ‘difficult’ heritage. Deze termen refereren aan een specifieke vorm van beladen erfgoed waar er een connectie is met geweld, oorlog of traumatische herinneringen. Gustave Wollentz gaat nog een stap verder en maakt een onderscheid tussen ‘beladen’ en ‘toxisch’ erfgoed. Hij stelt dat beladen erfgoed toxisch wordt wanneer het erfgoed bepaalde kernwaarden in de samenleving in gevaar brengt, zoals gelijke rechten, gezondheid en welzijn. Deze fenomenen zijn doorgaans het gevolg van een nalatig of afwezig erfgoedbeleid.²⁰ Objecten en sites riskeren bovenal toxisch te worden wanneer de geschiedenis die verbonden is aan het erfgoed bewust wordt vergeten of verdrongen.²¹ De definitie van “*toxic heritage*” sluit om deze deelaspecten het beste aan bij het asbesterfgoed.²² Er bestaat een acuut gevaar

19 J. Januarius, ‘Op zoek naar een beladen verleden’, *Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed* 15:3, 2022, p. 70-73.

20 G. Wollentz, S. May, C. Holtorf & A. Högberg, ‘Toxic heritage: Uncertain and unsafe’, in: R. Harrison e.a. (eds.), *Heritage Futures*, Londen, 2020, p. 294-312.

21 Wollentz, ‘Toxic heritage’.

22 S. Macdonald, ‘Is ‘Difficult Heritage’ Still ‘Difficult’? Why public acknowledgment of past perpetration may no longer be so unsettling to collective identities’, *Museum International* 67:1-4, 2015, p. 6-22.

voor de gezondheid, het asbestverleden is door allerlei mechanismen onder de radar gebleven, en er is geen sluitend antwoord hoe met asbesthoudend erfgoed om te gaan. Wollentz stelt hierbij dat: “*To avoid the pitfalls of such (‘toxic’) heritage, it is crucial to ask how, where and why certain memories are promoted at the expense of others, and which and even more importantly, whose silences are produced in the process*”.²³ Doordat de asbestproductie en -verwerking in de naoorlogse periode werd gedomineerd door het narratief van de asbestlobby, de asbestmijnen- en bedrijven, bestond er weinig ruimte voor andere, kritische narratieven die de toepassingen van dit *magische mineraal* in vraag (konden) stellen.²⁴

Van onder het stof

De stilte die tijdens zo’n lange tijd bestond, werd de voorbije jaren – eindelijk! – doorbroken, doordat het pijnlijke asbestverleden op de radar van onderzoekers en de media kwam. Zo verscheen de spraakmakende documentaire *Ademloos* in 2018 en een jaar eerder publiceerde Eric Jonckheere een getuigenis over de rechtszaak die hij aanging – en won – tegen de voormalige asbestproducent Eternit.²⁵ Verder werd ook onderzoek gevoerd naar de overheidsregulering en -handhaving van de gezondheidsrisico’s van asbestvezels en de gevolgen van deze industrie op de levensverwachting van arbeiders in de tweede helft van de twintigste eeuw.²⁶ Het schrijven van een kritische en genuanceerde bedrijfsgeschiedenis blijft echter moeilijk voor de Belgische case, gezien de beschikbare informatie zeer beperkt is. In 2005 stelden Ruers en Schouten vast dat de bedrijfsarchieven niet ontsloten zijn. Deze situatie lijkt vandaag onveranderd.²⁷ Ondanks dit hiaat in het beschikbare onderzoeksmateriaal verschenen er wel enkele kritische studies over de historiek van deze bedrijven.²⁸ Internationaal onderzoek naar de asbestgeschiedenis volgt eenzelfde trend als België, met focus op de gezondheidsgevolgen, overheidsregulering en bedrijfsgeschiedenis.²⁹ Studies waarin de aandacht uitgaat naar de geschiedenis van de gemeenschappen, zoals voormalige arbeiders en hun familieleden, wier verleden (en heden) verweven is met asbest en de bijhorende gezondheidsgevolgen, blijven in dit nieuwe onderzoeksveld schaars.

23 Wollentz, ‘Toxic heritage’, p. 302.

24 Januarius, ‘zoek’.

25 E. Jonckheere, *Asbest. Leugens, chantage en mensenlevens*, Antwerpen, 2017; D. Lambo, *Ademloos*, documentaire, 2018.

26 E. de Kezel, *Asbest, gezondheid en veiligheid: ontwikkelingen in het aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, 2013. & L. Van Den Borre en P. Deboosere, ‘Understanding a Man-Made Epidemic: The Relation between Historical Asbestos Consumption and Mesothelioma Mortality in Belgium’, *Low Countries Journal of Social and Economic History* 14:4, 2017, p. 116-138.

27 B. Ruers en N. Schouten, *Het asbestdrama. Eternit en de gevolgen van honderd jaar asbestcement*, Rotterdam, 2015.

28 Zie o.a. Ruers en Schouten, *Asbestdrama*. & O. Hardy-Hémery, *Eternit et l’amiante 1922-2000. Aux sources du profit, une industrie du risque*, Villeneuve d’Ascq, 2005.

29 Zie o.a. B. Ruers, *Macht en tegenmacht in de Nederlandse asbestregulering*, Den Haag, 2021. en Geoffrey Tweeddale, *Magic Mineral to Killer Dust: Turner & Newall and the Asbestos Hazard*, Oxford, 2001.

Een uitzondering vormt het inspirerende onderzoek van Horsssen die in haar monografie over de geschiedenis van de plaats Asbestos voor het eerst de link legt tussen de verschillende maatschappelijke domeinen en thema's, zonder evenwel sterk te focussen op de erfgoedgemeenschappen zelf. Ook STOFF vzw, een slachtoffervereniging uit Sint-Niklaas, publiceerde recent voor het eerst een korte biografie over het leven van Christiane Tijs, een asbestslachtoffer uit de jaren 1980.³⁰ Deze publicatie is waardevol en neemt – net zoals de getuigenis van Eric Jonckheere – de lezer mee in een persoonlijk verhaal, maar dit is geen *history from below*. Er is dan ook nood aan een systematisch onderzoek naar de positie die voormalige arbeiders en hun familieleden innamen ten aanzien van de verwerking en het gebruik van asbest. Op deze manier kan hun geschiedenis worden opgetekend, geven we deze groepen een stem en vergaren we de nodige kennis om het asbestverleden op een meerstemmige wijze in het collectieve geheugen op te nemen. Deze noodzaak aan – en het ontbreken van – een mondelinge geschiedschrijving in het onderzoek naar industriële rampen, de publieksgeschiedenis ervan en behandeling in de erfgoedpraktijk werd ook recent door Arthur McIvor benadrukt.³¹ Door een mondelinge geschiedenis te schrijven over het asbestverleden wordt het verhaal van deze gemeenschappen opgetekend, krijgen deze groepen een stem en vergaren we de nodige kennis om het asbestverleden op een meerstemmige wijze op te nemen in het collectieve geheugen.

Trauma, emotie en strijdwaarde

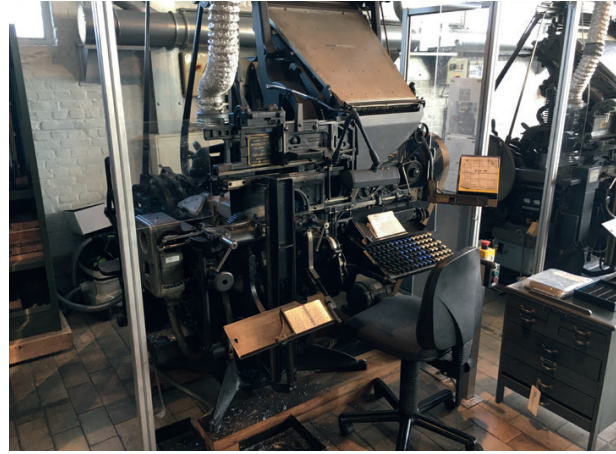
Tegenover groepen mensen die een eerder passieve houding aannemen ten aanzien van het asbestverleden en de aanwezigheid van asbest in de leefomgeving, staan gemeenschappen wier heden – en verleden – door asbest wordt getekend. Dit zijn bijvoorbeeld oud-werknemers van asbestverwerkende bedrijven. Binnen de erfgoedcontext worden deze groepen benoemd als (de kern van) “erfgoedgemeenschappen”. Het cultureel-erfgoeddecreet definieert deze als “organisaties en personen die een bijzondere waarde hechten aan specifieke aspecten van het cultureel erfgoed en die deze aspecten aan toekomstige generaties willen doorgeven”.³² Het is opmerkelijk – maar eveneens niet verrassend – dat de definitie van erfgoedgemeenschappen niet zomaar van toepassing lijkt op netwerken die aan asbest gelinkt zijn. Danielle Harkes merkt terecht op dat asbest samengaat met trauma en (negatieve) emoties.³³ De definitie van erfgoedgemeenschappen lijkt er daarentegen vanuit te gaan dat er een positieve verstandhouding bestaat ten aanzien van de erfgoedobjecten en -collecties en de bijhorende geschiedenis. Erfgoedgemeenschappen die verbonden zijn aan asbest bestaan echter uit groepen die door het mineraal

30 J. De Vos, *Christiane Thijs. Een biografie*, Gent, 2022.

31 Arthur McIvor, 'Industrial Heritage and the Oral Legacy of Disaster: Narratives of Asbestos Disease Victims from Clydeside, Scotland', in: I. Convery, G. Corsane en P. Davis (red.), *Displaced Heritage. Responded to Disaster, Trauma, and Loss*, Newcastle, 2014, p. 243-251.

32 Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro, 2005.

33 Harkes, *We*.

Voorbeeld van een minder gekende toepassing: asbest in de loodpot van een regelzetmachine
(foto: Peter Loockx, 2022)

zijn getroffen, negatieve gevoelens ervaren en er al dan niet actie tegen ondernemen. Het is hier dat het concept “strijdwaarde”, zoals dat door Gaby Dolff-Bonekämper werd gelanceerd in monumentenzorg in Berlijn (waar de muur en andere gebouwen asbest bleken te bevatten) en dat in deze themabundel voor adoptie wordt voorgedragen, mogelijkheden kan bieden om “bijzondere waarde” te interpreteren.³⁴

Het gegeven dat emotie en trauma mee deze erfgoedgemeenschappen drijven, betekent niet dat er sprake is van één uniforme groep. Iedereen die een band heeft of aangeeft met erfgoed dat gerelateerd is aan asbest, maakt deel uit van een erfgoedgemeenschap, maar deze gemeenschappen worden gekenmerkt door onderlinge verschillen. In de huidige *status quaestionis* van het onderzoek naar erfgoedgemeenschappen en asbest ontbreekt een overzicht van de verschillende gemeenschappen die al dan niet bestaan. Er is dan ook nood aan een stakeholdersanalyse waaruit deze informatie kan worden afgeleid. Voorlopig is het wel mogelijk om enkele (voor de hand liggende) voorbeelden te geven om de diversiteit van deze gemeenschappen te illustreren. Asbestslachtoffers zijn bijvoorbeeld een belangrijke erfgoedgemeenschap, gezien deze personen omvat wier gezondheid wordt aangetast. Een belangrijk onderdeel van deze groep vormt de bevolking die in nauw contact stond met de productie en verwerking van asbest in Vlaanderen. Dit zijn werknemers, familieleden en omwonenden van asbestverwerkende bedrijven, die o.a. gelegen waren in Kapelle-op-den Bos, Sint-Niklaas, Willebroek en Hofstade, of sites waar asbesthoudend materiaal werd gebruikt, zoals de Boelwerf in Temse. Mogelijk neemt deze gemeenschap een negatieve houding aan ten opzichte van de geschiedenis van asbest en het bijhorende erfgoed. Daartegenover staan dan weer oud-beroepsgroepen, die zich actief inzetten voor het behoud van asbestgerelateerd en -houdend erfgoed. Dit zijn bijvoorbeeld voormalige havenarbeiders, vrijwilligers uit het leger, heemkundige kringen

34 G. Dolff-Bonekämper, *Der Streitwert der Denkmale*, Berlijn, 2021; Marc Jacobs, Hélène Verreyke en June Zhang, Erfgoed in de jaren 2020: adjectieven, controverses en strijdwaarde, in: *Volkskunde* 123:3, 2022, passim.

De marketing van sommige bedrijven ging soms ver. Deze asbestpuzzel is daar een mooi voorbeeld van (foto: Tom Verschueren, 2022)

die verzamelingen en collecties beheren en vrijwilligers die actief het rollend erfgoed, zoals trams en bussen, borgen. In vele gevallen werkten deze mensen zelf met asbesthoudend materiaal of technische apparatuur, in een periode waar de gevaren van asbest nog niet of nauwelijks bekend waren. Deze groep heeft doorgaans een sterke emotionele band met de objecten, en neemt een positieve houding aan ten aanzien van het erfgoed, gezien ze zich actief inzetten om het te beschermen. Verder zijn er ook actiegroepen die een juridische strijd voeren tegen asbestverwerkende bedrijven, zoals o.a. de Vereniging van Asbestslachtoffers in België.³⁵

Is asbest erfgoed?

Wat duidelijk bleek uit het project Gevaarlijk erfgoed, waar vele werkbezoeken aan collectiebeherende instellingen in Vlaanderen werden uitgevoerd, is dat er over allerlei collectiemanagementprocessen vele vragen rijzen. Naast het juridische kluwen (Kan je een asbesthoudend object wettig herbestemmen?) en vragen over de conservatie en consolidatie van asbestvezels, situeert zich dat vooral op het vlak van de bepaling van erfgoedwaarde. Maakt het asbesthoudend onderdeel integraal deel uit van het object en beïnvloedt de verwijdering van asbest de erfgoedwaarde van het object? Gaan we alle asbesthoudende objecten saneren? Dalewicz-Kitto en Marston raken deze kwestie wel aan; “(..) *we also do not want to remove all evidence of this material from our collections as it is part of the object’s history as well as the history of the use of materials*”,³⁶ maar gaan hier verder niet op in. De vraag dringt zich op: is asbest ook erfgoed? Of beter gezegd: maakt

35 ABEVA, ‘Vereniging van Asbestslachtoffers in België’, http://www.abeva.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=111&lang=nl (bezoekt op 25-11-2022).

36 Dalewicz en Marston, ‘Asbestos’.

het asbest integraal deel uit van het erfgoedobject? Dit lijkt een detail, maar het zijn net deze ethische vraagstukken die betrekking hebben op concepten zoals reversibiliteit, verandering en conservatie die integraal deel uitmaken van de erfgoedzorg en conservatiepraktijk.

Bestaande waarderingsmethodieken uit de (on)roerende erfgoedsector laten enkele vragen onbeantwoord. Vragen rond de gezondheid en veiligheid van erfgoedwerker, bezoeker en de bredere bevolking worden daar bijvoorbeeld niet beantwoord. Maar belangrijker nog, de erfgoedwaarde wordt bepaald door diegenen die mee aan tafel zitten. Wanneer de emoties die verbonden zijn aan asbesthoudend erfgoed uiteenlopen, is het maar de vraag welke stemmen het zwaarste wegen. Daarbij is het ook de uitdaging om alle erfgoedgemeenschappen bij het waarderingsproces te betrekken om te vermijden dat sommige waarden worden gemarginaliseerd,³⁷ en dus 'toxic' worden. De optie om het over strijdwaarde te hebben, is nog niet overal bekend. De huidige methodieken laten ruimere participatie van verschillende stakeholders en gemeenschappen toe, maar het is een moeilijk proces, zeker wanneer er verschillende waarden in conflict zijn met elkaar.³⁸ Er is nood aan een waarderingsmethodologie voor beladen en toxisch erfgoed om de erfgoedwaarden van asbesthoudende objecten en collecties te beoordelen.³⁹ Het onderzoek *Silent Heritage* dat recent werd opgestart aan de Universiteit Antwerpen zal hier een antwoord op proberen formuleren door in samenwerking met de verschillende erfgoedgemeenschappen een nieuwe methodiek uit te werken om dit type erfgoed te waarderen. Wanneer we kijken naar de debatten zoals over "*profusion*" zien we ook meer en meer onderzoekers specifiek oproepen tot *ontzamelen*, omdat het onhoudbaar is om op het huidige tempo te verzamelen en alles nog volgens de laatste standaarden adequaat te bewaren.⁴⁰ Er duiken meer en meer argumenten op om het idee los te laten dat alles onveranderlijk kan worden bewaard. Recent onderzoek pleit dan ook voor de ontwikkeling van nieuwe, creatieve en meer flexibelere methodieken om erfgoedobjecten te beheren waar ruimte is voor veranderingen in de fysieke integriteit van het object.⁴¹ Dat zal ook nodig zijn voor het waarderen van asbesthoudend erfgoed.

37 A. Ababneh, 'Heritage Management and Interpretation: Challenges to Heritage Site-Based Values, Reflections from the Heritage Site of Umm Qais, Jordan', *Archaeologies* 12:1, 2016, p. 38-72.

38 H. Fredheim en M. Khalaf, 'The significance of values: heritage value typologies re-examined', *International Journal of Heritage Studies* 22:6, 2016, p. 466-481., M. Jacobs en A.-C. Olbrechts, 'Betekenisvol! Waarderen op de agenda's in Vlaanderen', *Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed* 12:1, 2019, p. 23-27.; N. Plas, 'Reviewing Significance reviewed. Een bruikbaar waarderingsmodel voor het AMVB?', *Arduin* 13, 2019, p. 4-17;

39 N. Odegaard & A. Sadongei, *Old Poisons, New Problems. A Museum Resource for Managing Contaminated Cultural Materials*, Lanham, 2005.

40 H. Fredheim, S. MacDonald en J. Morgan, *Profusion in museums. A report on contemporary collecting and disposal*, Heritage Futures report, Londen, 2018.

41 Idem en H. Fredheim, 'Endangerment-driven heritage volunteering: democratisation or 'Changeless Change'', *International Journal of Heritage Studies* 24:6, 2017, p. 619-633.

ABSTRACTS

Heritage in the 2020s: adjectives, Controversies and Agonistic value

Marc Jacobs, Hélène Verreyke & Jiyun Zhang

In the introduction to this special issue of *Volkskunde* on heritage and controversies, the urgency and relevance of this topic in the 2020s are emphasized. The wave of symbolic violence and protests against statues of persons linked with slave trade or colonization (illustrated with the case of the Melville Monument in Edinburgh) in the 2020s, was fuelled by the Black Lives Matter Movement, in particular after the death of George Floyd in 2020. The expansion and proliferation of the concept of heritage in the 21st century, well beyond only monuments and statues, is accompanied by an expansion of controversies. An extended series of adjectives like dark, difficult or toxic has recently been introduced in museology and critical heritage studies to draw attention to problematic aspects of heritage, memories, and tourism. This is contextualized by problematizing and addressing historical and contemporary events, traumas, and development. This is not only the case for slavery, imperialism, racism, colonialism, and gender relations in the past but also for climate change, sustainability, and anxieties about the future(s). These agendas and new challenges have effects on education, in particular history and history didactics. This field is now confronted

with strong political attempts at orientation and reframing (as the attempts to launch a selective canon trajectory in Flanders demonstrate). But resilience can be expected, just like strategies of multiplication of perspectives, stories, canons, and frames. In the last five years, several projects were launched by Paul Janssenswillen en Wil Meeus, focusing on the topic of controversies in heritage (organizations) and teaching history, emphasizing multiperspectivity and the need for tools and didactic frames. This even leads to an article in this journal *Volkskunde*, published in 2019. One of these projects, the REGER project, bumped halfway into the COVID-19 pandemic and the subsequent lockdowns and other problems in 2020 and 2021. But as the present volume demonstrates, literature reviews and numerous experiments were realized in the second phase. Some results are published in this special issue. Confronted with the pandemic's impact and several evolutions, a reorientation of the trajectory of the project led to the discovery of controversy mapping and its application in high schools and higher education in France. Many other promising lines are explored, including the legacy of the late Bruno Latour, the work of Tommaso Venturini and Anders Kristian Munk and the potential of thinking in terms of "Streitwert" (agonistic value), as launched by Gabi Dolff-Bonek amper.

Keywords: controversial heritage, dark heritage, statues, Black Lives Matter, iconoclasm, controversies, canon, didactic frames, multiperspectivity, heritage education, controversy mapping, Streitwert, agonistic value, actor-network theory.
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5967-3053> (Marc Jacobs); <https://orcid.org/0000-0003-2900-1528> (Hélène Verreyke); <https://orcid.org/0000-0001-5997-7682> (Jiyun Zhang)

Heritage: dissonant, Dark, Difficult, Painful, Shameful, Toxic, Contested ... About Problematizing Adjectives
Vic Bervoets & Marc Jacobs

In this selective review of recent scholarly literature in museum and (critical) heritage studies, a whole series of adjectives linked to the concept of heritage (or memory) are presented and interpreted: dissonant, dark, difficult, painful, shameful, toxic, contested. The importance of several protagonists like Gregory Ashworth and John E. Tunbridge (dissonance), Tony Seaton (thanatourism), John Lennon and Malcolm Foley (dark tourism), Suzie Thomas (dark heritage), Sharon MacDonald (difficult heritage), William Logan and Keir Reeves (painful difficult heritage), Laurajane Smith (emotional heritage) and Gustav Wollentz (toxic heritage, difficult heritage), is highlighted. A flood of adjectives, including “controversial” keeps on coming, for instance in the leading *International Journal of Heritage Studies*. We suggest considering the use of “controversies” (as an eye- or can-opener, in the

sense controversies mapping and actor-network theory are exploring the concept) and going beyond the limitations of attaching adjectives to the concept of heritage.

Keywords: controversies, dissonant heritage, controversial heritage, dark heritage, difficult heritage, toxic heritage, critical heritage studies
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2197-6489> (Vic Bervoets); <https://orcid.org/0000-0002-5967-3053> (Marc Jacobs)

Contact Zones, Participation, Agonism and Difficult Heritage: The Impulses from the Field of New Museology

Vic Bervoets, Hélène Verreyke & Marc Jacobs

In this review article, we first investigate the impact of a volume edited by Peter Vergo, *New Museology*, on the discourse and practice of museums and the role they can play in society. Are museums already or still contact zones as James Clifford proposed? How far can this metaphor be pushed, as Robin Boast advocated? Critical changes are needed, according to Bruno Brulon Soares. Furthermore, the handbook, understand website, *The participatory museum* by Nina Simon had a major impact in promoting better use of museums as community spaces and participatory models. Graham Black added emphasis on conversation and social interaction: facilitating taking part, corrective response, belonging, empowering and taking action. Agonism is the path recommended by Chantal Mouffe. Moreover, this

proposal was further developed and operationalized by Anna Cento Bull and Hans Lauge Hansen in the model of *agonistic memory*.

Keywords: museums, controversies, new museology, contact zones, participation, participatory museums, agonism, agonistic memory

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2197-6489> (Vic Bervoets); <https://orcid.org/0000-0002-5967-3053> (Marc Jacobs); <https://orcid.org/0000-0003-2900-1528> (Hélène Verreyke)

Transmit to Future Generations?

Asbestos: from Magic Mineral to Toxic Heritage

Hélène Verreyke, Doris Blancquaert & Joeri Januarius

Belgium used to be known as an 'Asbestos champion'. Hence, there are many objects containing asbestos in heritage collections in Belgium today. In practice, heritage professionals face many questions on how to conserve and manage these asbestos objects. This is caused by a combination of different factors, such as the gap in the current legislation, a lack of research on the long-term conservation of asbestos objects and questions regarding the dismantling of asbestos in objects. Existing methods to determine heritage value also fall short in the case of materials that pose a serious health risk and where there are different, sometimes conflicting perspectives among heritage communities. The asbestos history and the traumatic results of Belgium's champion status surfaced only recently. Today, there are still different perceptions of the health

risks caused by asbestos. In short, this creates a standstill in heritage management processes because there is no conclusive roadmap on how to deal with asbestos heritage objects in collections. A new project aspires to make a difference.

Keywords: asbestos, toxic heritage, heritage value, trauma, Belgium, health risks, controversies.

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2900-1528> (Hélène Verreyke); <https://orcid.org/0000-0003-2412-1862> (Doris Blancquaert); <https://orcid.org/0000-0002-9257-8947> (Joeri Januarius)

Controversial heritage and Antisemitism: The Sacrament of Miracle in Brussels

Pieter Rodts

This article explores the link between heritage, antisemitism, and controversies. It discusses the material traces in the city of Brussels referring to a medieval legend of the Sacrament of Miracle, including stained glass, plaques, and buildings. Several opinions about the link between heritage and antisemitism are reviewed. How problematic are the remaining relics and traces in the city of Brussels and even in a building where among others a library of the European Commission is based? Should this be explicitly addressed or rather problematized?

Keywords: heritage, Brussels, Sacrament of miracle, antisemitism, stained glass

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4201-7348> (Pieter Rodts)

The Crime of Witchcraft, a Straw Figure in Slave Trade and the Robbers Gang of Jan de Lichte among the Ancestors. Dealing with Dark Heritage and the Potential of Contemporary Genealogical Resources

Dirk Jacobs & Marc Jacobs

The World Wide Web and digitization have strongly improved the possibilities to search and find. What happens if applying these tools to your family history, leads to the discovery of several ancestors with controversial stories? Think for instance about unexpected stories, ranging from connections to the slave trade in the 18th century, an ancestor connected to a famous gang of 18th-century highway robbers like Jan de Lichte, or a woman condemned and executed after accusations of witchcraft. It raises many questions, but also the challenge for your family or heritage (project): if you do your homework and research, and look far enough, you will find many shades of heritage or genealogies.

Keywords: genealogy, incredible genealogies, family history, dark heritage, witchcraft, pardons, slave trade, Bruges, gang, robbers, controversies

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6079-8427> (Dirk Jacobs); <https://orcid.org/0000-0002-5967-3053> (Marc Jacobs)

Intangible Controversial Heritage. The split in the UNESCO Dozen Ethical Principles, the Utility of a Toolbox and More “Unless”

Marc Jacobs & Jiyun Zhang

In the set of twelve ethical principles in the Basic Texts of the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (UNESCO), a split is identified between the relative autonomy of communities, groups & individuals and their living heritage on the one hand and global and other interventions to transform the world and address a wide range of issues on the other hand. This is analyzed by reshuffling the order of the ethical principles of safeguarding intangible heritage. The potential and necessity of developing an accompanying online platform and toolkit on the UNESCO.org website, as explicitly requested in 2015 by the Intergovernmental Committee of the 2003 UNESCO Convention, are emphasized. These instruments are discussed in a broader exploration of challenges as expressed in the concept of intangible controversial heritage, in and beyond Flanders. The experience with the evolving strategies of GAIA, the animal welfare activist NGO, going for “no, unless” was quite instructive. Furthermore, the article starts with a comparison of the ethical challenges for museums as expressed in the heated debate about the ICOM museum definition in 2019-2022 with the (mixed reactions on the) sticky climate actions in art museums.

Keywords: UNESCO, 2003 Convention, safeguarding intangible heritage, ethical principles, anthropology, folklore studies, controversial heritage

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5967-3053> (Marc Jacobs); <https://orcid.org/0000-0001-5997-7682> (Jiyun Zhang)

Critical Proximity.

The Field Guide of *Controversy Mapping* (2022) by Tommaso Venturini & Anders Kristian Munk and the Legacy of Bruno Latour

Marc Jacobs

This article reviews the new book *Controversy Mapping: A Field Guide*, in the light of the topic of this special issue linking controversies, actor-network theory, heritage and (higher) education. It also spotlights the connections with the fields of European ethnology, folklore studies and the study of intangible cultural heritage in the work of the editors Anders Kristian Munk and Tommaso Venturini. Furthermore, the importance of narratology, and the oeuvre of Algirdas Greimas, is highlighted. Moreover, the oeuvre of Bruno Latour who passed away in 2022 is discussed, in particular how he used controversies for teaching and research. Concepts like “critical proximity” and “critical zone” are presented as useful. In the *Field Guide* an interesting research model, in the form of making controversy atlases is presented. Furthermore, other tools and procedures for doing research and mapping controversies are selected for the toolbox of transdisciplinary heritage studies and education.

Keywords: Controversy mapping, actor-network theory, cartography, European ethnology, heritage studies, narratology, Greimas, Bruno Latour, critical proximity

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5967-3053> (Marc Jacobs)

From Forccast to controversies.org: the Heritage Files

Marc Jacobs

In Forccast a series of projects inspired by controversies mapping and other techniques of actor-network theory and studies of the science of technologies, in particular the oeuvre of Bruno Latour (1947-2022) and collaborators like Tommaso Venturini, were conducted in universities, university colleges and other institutions in France in the previous decade. Several results were shared on www.controverses.org. In this contribution, several results from those exercises, case studies focusing on recent controversies related to heritage, were identified and discussed. The topics ranged from authentication of works of art (in particular related to Caravaggio), debates on the restitution of heritage to African countries, the attacks on statues in 2020 and the connections with (de)colonization, and even old and recent controversies on plans for (re)constructing a tower on the Saint-Denis Cathedral. They are presented as eye-opener exercises and as good examples of a broad interpretation of the nexus of research education.

Keywords: controversy mapping, Bruno Latour, decolonization, restitution

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5967-3053> (Marc Jacobs)

PERSONALIA

Vic Bervoets (1995) behaalde een master in de geschiedenis (2018) en een master in de erfgoedstudies aan de Universiteit Antwerpen (2020). Hij schreef voor de eerste master de scriptie *De Koude Oorlog: een bottom-up perspectief vanuit de Belgische bevolking* en voor de tweede masteropleiding de scriptie *Antwerpse koloniale standbeelden: hoe omgaan met de materiële restanten van een moeilijke geschiedenis*. Hij werkte in 2020 en 2021 enkele maanden als onderzoeker voor het REGER-project aan de Universiteit Antwerpen. Momenteel is Vic Bervoets erfgoedconsulent bij ErfgoedLab Antwerpen.
vic.berv@gmail.be

Doris Blancquaert (1996) behaalde een master in de Erfgoedstudies (2020) en een master in de Geschiedenis (2021) aan de Universiteit Antwerpen. In oktober 2022 ging ze van start met het doctoraatsonderzoek *Stil erfgoed. Asbest in het collectieve geheugen en museale collecties*, onder begeleiding van prof. dr. Hélène Verreyke en dr. Joeri Januarius. Als doctoranda is ze verbonden aan de onderzoeksgroep ARCHES (Antwerp Cultural Heritage Sciences).
doris.blancquaert@uantwerpen.be

Dirk Jacobs (1971) is gewoon hoogleraar sociologie aan de Universit  Libre de Bruxelles. Hij is verbonden

aan de Groupe de recherche sur les Relations Ethniques, les Migrations et l' galit  (GERME) van het Institut de Sociologie. Jacobs is voormalig directeur van GERME en nu directeur van EBxl, het onderzoeksnetwerk over Brussel en voorzitter van het Brussels Studies Institute, het interuniversitair coördinatieplatform voor academisch onderzoek naar Brussel. Hij is gespecialiseerd in onderwijssociologie en onderzoek naar migratie- en integratiebeleid. Hij studeerde sociologie aan de Universiteit Gent en behaalde in 1998 zijn doctoraat in de sociale wetenschappen aan de Universiteit Utrecht. In 2011 werd hij laureaat van een ERC-beurs voor het project *Equal opportunities for migrant youth in educational systems with high levels of social and ethnic segregation – assessing the impact of school team resources*.

dirk.jacobs@ulb.be

Marc Jacobs (1963) is sinds 2019 hoogleraar erfgoedstudies aan de Universiteit Antwerpen, Faculteit Ontwerpwetenschappen, in de opleidingen Erfgoedstudies en Conservatie-Restauratie. Hij is verbonden aan de onderzoeksgroep ARCHES (Antwerp Cultural Heritage Sciences). Daarnaast is hij ook hoofddocent erfgoedstudies en coördinator van de UNESCO-leerstoel kritische erfgoedstudies en het borgen van immaterieel cultureel erfgoed in de vakgroep kunstwetenschappen en

archeologie aan de Vrije Universiteit Brussel. Tot 2019 was hij directeur van FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed.

marc.jacobs@uantwerpen.be &
marc.ml.jacobs@vub.be

Joeri Januarius (1983) is doctor in de geschiedenis (VUB) en gediplomeerde in de journalistiek (EhB). Hij is coördinator van ETWIE, de Expertisecel voor Technisch, Wetenschappelijk en Industrieel Erfgoed van het Industriemuseum in Gent. Hij publiceerde eerder onder meer over industrieel en technisch erfgoed en immaterieel erfgoed. Tussen 2020 en 2022 coördineerde hij mee het project 'gevaarlijk erfgoed'.
joeri@etwie.be

Pieter Rodts (1993) is opgeleid als historicus aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit van Leiden. Hij behaalde in 2022 ook een masterdiploma in de kunstwetenschappen en archeologie aan de Vrije Universiteit Brussel, onder leiding van Marc De Bie met de scriptie *Beestenbos? Landschapsarcheologie en Animal Agency in het Zoniënwoud*. Momenteel bereidt hij een doctoraatsaanvraag voor betreffende archeologie, erfgoed en geschiedenis in het Zoniënwoud, waarbij bekeken zal worden hoe niet-menselijke actoren (dieren en planten) geïntegreerd kunnen worden in landschapsbiografieën.
pieter.rodts@vub.be

Hélène Verreyke (1979) is sinds 2020 verbonden aan de Universiteit Antwerpen, Faculteit Ontwerpwet-

enschappen, waar zij doceert aan de opleidingen Erfgoedstudies en Conservatie-Restauratie. In de onderzoeksgroep ARCHES (Antwerp Cultural Heritage Sciences) werkt zij onderzoek uit in Museum Studies en preventieve conservatie. Zij doctoreerde in de Archeologie aan de Universiteit Gent en was als postdoc verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam waar zij onderzoek uitwerkte naar erfgoedparticipatie in historische musea. Daarna was zij lange tijd actief in de museumsector en zij doceerde als gastdocent aan de master in Museum and Gallery Practices aan de University College London.

helene.verreyke@uantwerpen.be

Jiyun Zhang (1984) is een onderzoeker en een audiovisuele kunstenaar. Na een eerdere opleiding in journalistiek en media in China, behaalde ze in 2015 haar master in de audiovisuele kunst, in de richting van Animatiefilm in KASK in Gent. In 2022 behaalde ze een doctoraat in Kunstwetenschappen en Archeologie: erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Brussel. De titel van haar proefschrift luidt: *Shamanistic Expressions as Intangible Cultural Heritage of Northern Groups in China. Critical Heritage Studies, UNESCO, and Media Archaeology*. Ze is geïnteresseerd in culturele studies, mediastudies en immateriële erfgoedstudies. In 2022 en 2023 is ze als onderwijs- en onderzoeksmedewerkster verbonden aan de opleiding erfgoedstudies van de Universiteit Antwerpen.

De bovenstaande, rechtenvrije afbeelding, die in toegeëigende vorm ook op de voorpagina is gebruikt, is een *Karikatuur van zes liefhebbers van schilderijen*, Louis-Léopold Boilly, Parijs/ Amsterdam, 1823, Rijksstudio, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1905-3404.

Het copyright van de met schriftelijke toestemming op diverse plaatsen in dit themanummer weergegeven cartoons van Lectrr berust bij de maker Steven Degryse, vertegenwoordigd door Lectrrland bv. De cartoons verschenen eerder in de krant *De Standaard* en op de website <https://lectrr.be/nl> en proberen extra perspectieven te bieden en te sensibiliseren. Regelmatig ontstaat rond zijn werk een controverse over de vraag of met humor grenzen overschreden worden of niet. Zie ook Lectrr, *We mogen niks meer zeggen, humor, vrije meningsuiting en censuur*, Leuven, 2021. Net zoals in de jaren 1820 en 1830 karikaturen (bijvoorbeeld in *Le Charivari*) de grenzen van de politieke vrije meningsuiting verkenden en verbreedden, zijn er in de jaren 2020 globale tendensen om controverses te verscherpen en te kapen, en humor, meerlagigheid en nuances minder speelruimte te geven. Zie Walter Weyns, *Wie Wat Woke? Een cultuurkritische benadering van wat we (on)rechtvaardig vinden*, Kalmthout, 2021 voor een duiding.

Controverses

- Marc Jacobs, Hélène Verreyke & Jiyun Zhang**, Erfgoed in de jaren 2020: adjectieven, controverses en strijdwaarde 249
- Vic Bervoets & Marc Jacobs**, Erfgoed: dissonant, donker, moeilijk, pijnlijk, beschamend, toxisch, gecontesteerd, ... Over problematiserende adjectieven 277
- Vic Bervoets, Hélène Verreyke & Marc Jacobs**, Contact zones, participatie, agonisme en moeilijk erfgoed: de impulsen uit het veld van *New Museology* 297
- Hélène Verreyke, Doris Blancquaert & Joeri Januarius**, Doorgeven aan toekomstige generaties? Asbest: van magisch mineraal tot toxisch erfgoed 317
- Dirk Jacobs & Marc Jacobs**, *Tcrijm van tooverije*, een stroman voor slavenhandel en de bende van Jan de Lichte onder de voorouders. Omgaan met duister erfgoed en het potentieel van hedendaagse genealogische hulpbronnen 327
- Pieter Rodts**, Controversieel erfgoed en antisemitisme: het Sacrament van Mirakel in Brussel 349
- Marc Jacobs & Jiyun Zhang**, Immaterieel controversieel erfgoed. De spagaat in het UNESCO-dozijn ethische principes, het nut van een instrumentarium en meer "tenzij" 367
- Marc Jacobs**, Kritische nabijheid. De veldgids voor *Controversy Mapping* (2022) van Tommaso Venturini & Anders Kristian Munk en de erfenis van Bruno Latour 391
- Marc Jacobs**, Van Forccast tot controverses.org: de erfgoeddossiers 411

Abstracts

426

Personalia

431

www.volkskunde.be met steun van:

Universiteit Antwerpen
| ARCHES | Erfgoedwetenschappen
Antwerpen

Vlaanderen
verbeelding werkt